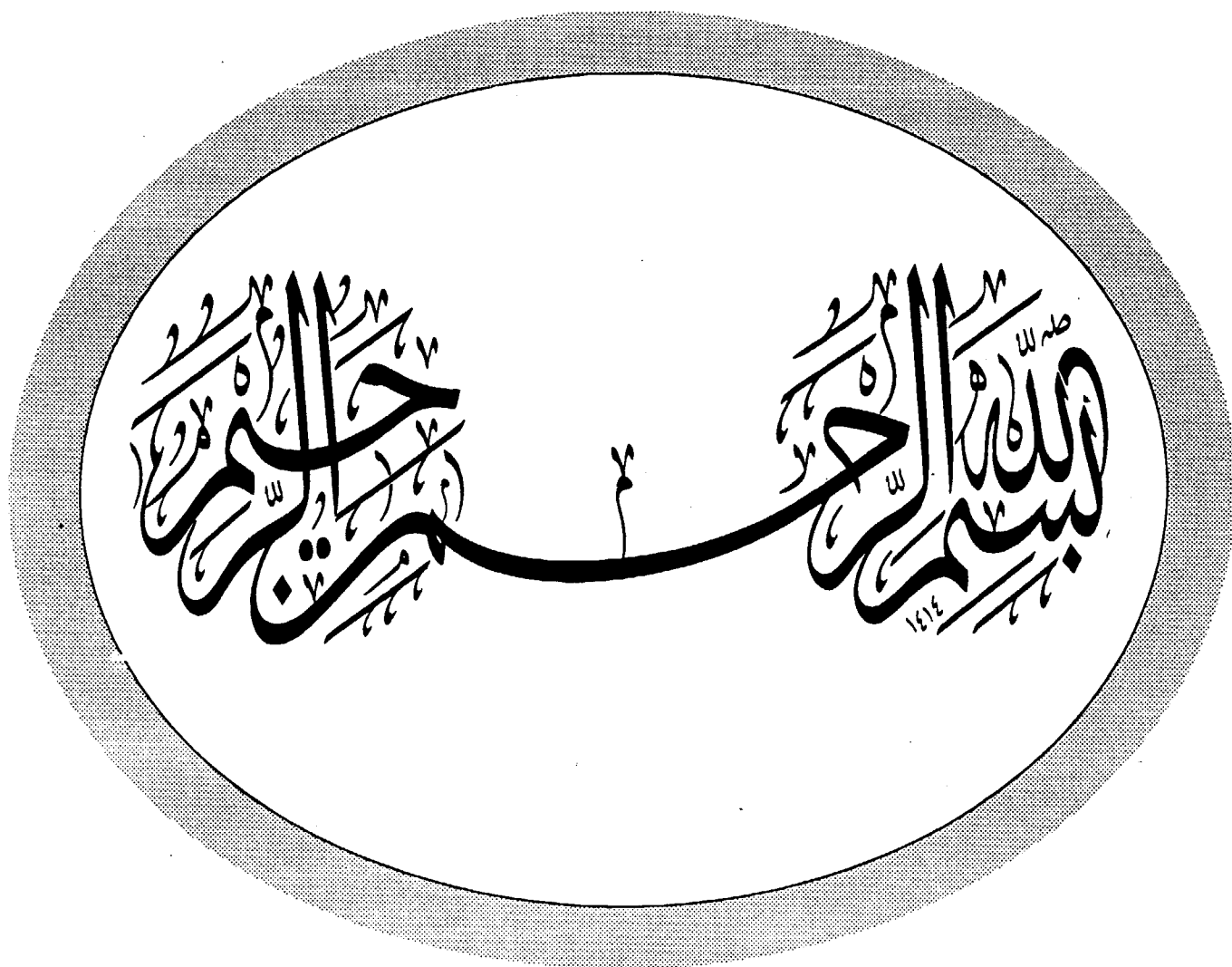

مرکز اطلاعات و آرکایو ملی ایران
تهیه و گردآوری

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

(گرایش ایران باستان)

عنوان:

تجارت ایران در زمان ساسانیان

استاد راهنما:

دکتر اردشیر خدادادیان

استاد مشاور:

دکتر رضا شعبانی

پژوهش:

براتعلی نجف زاده

بهمن ۱۳۷۹

۱۳۸۰ / ۸ / ۱۰

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۳۸۵۱۲

014922

۳۸۵۱۲

باسمه تعالی
 دکتران با این نامه در تاریخ ۱۲/۱۲/۱۳۹۲
 با کمره ۱۹ نوزدهم در درم عالی رضایه

فهرست مطالب

۱	مقدمه:
	معرفی و بررسی منابع
۵	منابع پهلوی
۷	منابع چینی
۹	منابع یونانی - لاتینی
۱۱	منبع ارمنی
۱۲	منابع سریانی
۱۳	منابع عربی
۱۶	منابع جغرافیایی
۱۷	منابع فارسی
	فصل مقدماتی
۱۹	وضع جغرافیای ایران
۲۰	چشم اندازی به گذشته تجارت در ایران
۲۰	الف: عصر مادها و هخامنشی ها
۲۲	ب: عصر سلوکی و اشکانی

فصل اول: تجارت و سیاست‌های تجاری ایران در نیمه اول عهد ساسانی (۲۲۴-۵۳۱ م)

۲۸	مدخل:نگاهی به اوضاع سیاسی.....
۲۹	سیاست‌های حکومت و تاثیر آن بر تجارت.....
۲۹	الف: ملی‌گرایی.....
۳۰	ب:سیاست مذهبی.....
۳۶	ج: تمرکزگرایی.....
۳۸	د:شهرسازی.....
۴۳	۲- شهرهای کاروان‌رو و سیاست ساسانیان.....
۴۴	الف:هترا.....
۴۶	ب:تدمر.....
۵۰	۳- نقش شرکای تجاری.....
۵۰	الف: شرکای شرقی.....
۵۲	ب:روم.....
۵۴	۴:تجارت و سیاست‌های تجاری در قرن پنجم.....

فصل دوم: تجارت و سیاست‌های تجاری در نیمه دوم عهد ساسانی (۵۳۱-۶۵۳ م)

۶۰	مدخل:نگاهی به اوضاع سیاسی.....
۶۰	۱- سیاست‌های تجاری خسرو اول (۵۳۱-۵۷۹ م).....
۶۰	الف: سیاست‌های داخلی.....
۶۳	ب: سیاست‌های خارجی (با روم).....
۶۴	بحران لازیکا:.....
۶۶	هیاطله:.....
۶۷	ترکها:.....
۶۸	فتح یمن:.....
۷۱	۲- سیاست‌های تجاری از هرمزد چهارم تا پایان کار یزدگرد سوم.....
۷۱	الف:هرمزد چهارم (۵۷۹-۵۹۱ م).....

ب: خسرو پرویز (۵۹۰ - ۶۲۸ م)..... ۷۴

فصل سوم بازرگانان در ساختارهای جامعه ساسانی

مدخل: بازرگانان..... ۷۸

۱ - بازرگانان در ساختار طبقاتی..... ۷۸

۲ - بازرگانان در ساختار قدرت (فعالیت سیاسی تجار)..... ۸۸

۳ - بازرگانی در اندیشه‌های مذهبی جامعه ساسانی..... ۹۰

الف: زرتشتیان..... ۹۰

ب: مانویان..... ۹۲

ج: یهودیان..... ۹۳

د: مسیحیان..... ۹۴

فصل چهارم مراکز تجاری در قلمرو ساسانی

۱ - شهرهای مهم بازرگانی..... ۱۰۱

۲ - بنادر مشهور تجاری..... ۱۱۰

۳ - بازارها:..... ۱۱۹

فصل پنجم راههای تجاری در عصر ساسانی

۱ - جاده ابریشم و پیشینه تاریخی آن..... ۱۲۷

۲ - راههای فرعی..... ۱۳۳

۳ - کاروانسراها..... ۱۳۵

۴ - راه و تجارت دریایی:..... ۱۳۷

فصل ششم کالاهای مورد معامله و مبادله

مدخل: پراکندگی کالاها..... ۱۴۵

۱ - واردات ساسانیان..... ۱۴۶

۲ - صادرات ساسانیان..... ۱۴۹

۳ - مبادله برده..... ۱۵۴

۴ - قیمت کالاها..... ۱۵۶

۵ - سکه‌شناسی و مسائل تجاری ۱۵۸

فصل هفتم: قوانین و مقررات تجاری

- ۱ - قوانین تجاری ۱۶۶
- ۲ - شرکتهای بازرگانی ۱۷۰
- ۳ - بانک داری در خدمت تجارت ۱۷۴
- ۴ - مهر و استاندارد: ۱۷۶
- ۵ - عوارض بازرگانی: ۱۷۸
- ۶ - گمرک‌خانه‌ها: ۱۸۱

فصل هشتم: روابط تجاری ایران با روم

- مدخل: ۱۸۶
- ۱ - روابط تجاری با روم از گوردیانوس تا ژوستینین ۱۸۶
- ۲ - روابط تجاری از ژوستینین تا هراکلیوس ۱۹۴
- ۳ - تجارت در خدمت فرهنگ ۲۰۳

فصل نهم: روابط بازرگانی ایران و اعراب

- ۱ - جایگاه بازرگانی اعراب در سیاست تجاری ایران ۲۰۹
- ۲ - موقعیت حیره در تجارت ایران و اعراب ۲۱۳
- ۳ - رابطه حیره و یمن ۲۱۶
- ۴ - ایرانیان در بازارهای عرب ۲۲۰
- ۵ - قریش در راه ایران ۲۲۳
- ۶ - تجارت و انتقال فرهنگ ۲۲۶

فصل دهم: تجارت خارجی در حوزه اقیانوس هند

- مدخل: نگاهی به اوضاع سیاسی هند ۲۳۰
- ۱ - رابطه تجاری ایران با هند ۲۳۰
- ۳ - سیلان و تجارت دریایی ۲۳۶
- ۳ - تجارت با شمال و شرق آفریقا ۲۳۸

ارتباطات فرهنگی..... ۲۴۴

فصل یازدهم: تجارت خارجه با ملل مسير جاده ابريشم

مدخل ۲۴۷

۱- کوشانیان و رقابت با ساسانیان ۲۴۷

۲- هیاطله و رکود جاده ابريشم ۲۵۲

۳- سغدی‌ها بازرگانان بزرگ جاده ابريشم..... ۲۵۵

۴- ترکها و جنگ‌های تجاری ۲۵۸

۵- روابط تجاری ایران با چین ۲۶۲

۶- تجارت دریایی با چین ۲۶۸

۷- انتقال فرهنگ در جاده ابريشم ۲۷۰

نتیجه: ۲۷۵

کتابشناسی

الف) منابع:..... ۲۷۸

ب) تحقیقات و پژوهشها:..... ۲۸۳

ج) مآخذ غیرفارسی:..... ۲۸۹

د) مقالات:..... ۲۹۱

مقدمه:

از هنگامی که انسان‌ها در صدد رفع نیازهای خود از طریق همکاری و هماهنگی در بهره‌گیری از تولیدات و محصولات یکدیگر برآمدند، تفاهم‌های اولیه درباره دادوستد و مبادلات شکل گرفت. به عبارت بهتر مبادله پایه و اساس زندگی اجتماعی است با عملی متقابل که از طریق مبادله صورت می‌گیرد و هر واحد باید علاوه بر حیات اجتماعی از خدمات و کالاهایی که دیگران توان ارائه آن را دارند، برخوردار شود. افزایش تخصص و مهارت به همراه شرایط اقلیمی، تولیدات برخی را در زمینه‌هایی خاص برتر و بهتر از دیگران کرد. بتدریج مبادلات از سطح روستا به روستا، روستا به شهر و در همین فرایند از منطقه‌ای به منطقه‌ای و یا از قومی به قومی دیگر گسترش یافت. گسترش مبادلات، ارتباطات متقابل را در تمام زمینه‌ها از جمله اقتصادی فراهم ساخت. معاملات و مبادلات اولیه در ایران باستان تا عصر هخامنشی مراحل اساسی تکامل را طی کرد و آنها را وارثان ملل متمدن دیگر در زمینه‌های مختلف معرفی نمود. در زمینه اقتصادی ساسانیان نیز به نوبه خود به عنوان جانشینان اشکانیان تجربه بسیاری در زمینه مبادلات بین‌المللی توسط جاده ابریشم به ارث بردند و با تلفیق آن در اندیشه جدید تحولی عمده در تجارت بین‌المللی و تاریخ ایران ایجاد کردند که چگونگی مکانیسم‌های آن در عصر ساسانی موضوع اصلی این تحقیق می‌باشد. از این رو، اصلی‌ترین علت انتخاب موضوع جایگاه مهم مسأله اقتصادی بویژه تجارت است که نقش مهمی را در فرایند تحولات داخلی و خارجی دوره ساسانیان ایفاء کرده است.

تجارت ایران در روزگار ساسانیان از چند جهت قابل توجه و تأمل است. از یکسو ساسانیان به عنوان تنها

حکومت مبتنی بر دین مزدیسنا، قوانین، احکام و نگرش اقتصادی این کیش را که چند قرن بر ایران حاکم بود، نشان می‌دهد. از سوی دیگر حکومت ساسانی به عنوان یکی از قدرتمندترین حکومت‌های حاکم بر ایران با سیاست‌های خود در زمینه تجارت بخش‌های وسیعی از دنیای باستان را تحت تأثیر قرار داد که شناخت چگونگی این تأثیرات، ارتباطات این حاکمیت را در رابطه با دیگر ملل روشن و آشکار می‌سازد.

شناخت نهادهای اقتصادی و چگونگی روند تجارت در دوره ساسانی می‌تواند تأثیرات بعدی آن را در جامعه ایران دوره اسلامی نمایان سازد. ساسانیان با تدارک بنیان‌های اقتصادی نظیر ساخت شهرها و مراکز تولیدی، شبکه گسترده حمل و نقل، امکانات دریانوردی زمان خویش، قوانین منسجم و مدون متکی بر سالها تجربه، زمینه دوره‌ای از شکوه و ترقی بویژه در بخش تجارت فراهم نمودند. بدین جهت شناخت وضع تجارت و بنیان‌های اساسی آن درک صحیح از جامعه ایران در عصر ساسانی را میسر می‌سازد. با توجه به اهمیت شناخت مسائل مربوط به تجارت در دوره ساسانی پرسش‌های فراوانی را فراهم می‌آورد که عمده‌ترین آنها را می‌توان در این پژوهش چنین مطرح کرد:

جایگاه تجارت ایران در عصر ساسانی چگونه بود؟

و نیز ذیل این پرسش اساسی، پرسش‌های دیگری را مطرح ساخت:

۱ - سیاست تجاری شاهنشاهان ساسانی چگونه بود؟

۲ - بازرگانان در جامعه طبقاتی ساسانی چه موقعیتی داشتند؟

۳ - عوامل موثر بر دادوستدها چه بودند؟

۴ - تجارت چه جایگاهی در روابط خارجی ساسانیان داشت؟

۵ - نتایج روابط تجاری ایران در عصر ساسانی چه بود؟

با توجه به موقعیت و جایگاه ایران و سیاست‌های حکومت در قبال تجارت می‌توان این فرضیه را مطرح

کرد که «ساسانیان واسطه مهم و قدرتمند تجارت در سطح بین‌المللی بودند».

محدوده زمانی موضوع پایان نامه تجارت ایران در زمان ساسانیان از آغاز سلطنت اردشیر اول تا پایان

حیات یزدگرد سوم به مدت چهارصد و چهل و هشت سال از سالهای ۲۲۴ - ۶۵۲ میلادی می‌باشد که در آن

بازرگانی داخلی و خارجی از ابعاد گوناگون مورد بررسی قرار می‌گیرد. سعی بر این است ابتدا بنیان‌های درونی

و عوامل موثر بر آن و سپس تجارت بین‌المللی با ملل دور و نزدیک بیان شود. فصل‌های اول تا هشتم به

شناخت زیرساخت های بازرگانی ایران به ترتیب زیر اختصاص یافته است.

فصل اول: تجارت و سیاست های تجاری از تأسیس حکومت ساسانی تا پایان سلطنت قباد اول به مدت یک دوره سیصد ساله که می توان آنرا دوره عدم رونق بازرگانی نامید، نیمه اول عهد ساسانی در این زمینه قرار داده ایم و در فصل دوم: تجارت و سیاست تجاری در نیمه دوم عهد ساسانی از سلطنت خسرو انوشیروان تا سقوط ساسانیان به عنوان مهمترین دهه های رونق تجارت ایران بویژه در اواخر حکومت انوشیروان مورد بحث است. فصل سوم به وضع بازرگانان قشری از طبقه پیشه ور به عنوان عاملان دادوستد در جامعه اختصاص یافته است. در فصل چهارم راههای تجاری و شاهراههای حمل و نقل شامل جاده ابریشم، راههای فرعی ایران و راه دریای خلیج فارس و ادویه معرفی شده که به دنبال آن در فصل پنجم مراکز و شهرهای بازرگانی در سراسر قلمرو حکومت ساسانی معرفی شده است که شامل شهرهای تجاری در مناطق مختلف، بنادر مشهور تجاری و بازارهای بزرگ می شود. فصل ششم به معرفی کالاهای مورد مبادله در صادرات و واردات قیمت کالاها و مشخصه سکه ها اختصاص یافته است. در فصل هفتم قوانین و مقررات تجاری درباره خرید و فروش، شرکت های بازرگانی، عوارض و مراکز وصول آن مورد بررسی قرار گرفته که پایان بخش وضع داخلی تجارت ایران می باشد. پس از آن چهار فصل به تجارت خارجی و بیشتر با تکیه بر روابط و سیاست های متقابل تجاری به شرح زیر مربوط می شود. فصل هشتم درباره رابطه تجاری ایران و روم که مهمترین مشتری تجاری ایران بود و فصل نهم تجارت با اعراب را به عنوان متحدان کوچک تابعه، شامل می شود. دو فصل دهم و یازدهم به همسایگان و مشتریان شرقی اختصاص یافته که فصل دهم حوزه اقیانوس هند و راه ادویه را در بر می گیرد. در این مسیر تجارت دریایی با هندوستان، سیلان و شرق آفریقا صورت می گرفت. فصل یازدهم تجارت با ملل مسیر جاده ابریشم شامل کوشانیان، هیاطله، ترکان و چینی ها را تشریح می کند.

نکته مهم و قابل توجه که در بیشتر فصول بدان پرداخته شده شناخت بنیادهای فکری موثر بر فعالیت تجاری از ابعاد گوناگون آن است. تأثیر مذهب و نگرش مذهبی بر سیاست های تجاری در عصر ساسانی بیشتر مورد تأکید قرار گرفته زیرا علاوه بر قلمرو حکمرانی ساسانیان شامل همسایگانش در روم، هندوستان و سواحل دریای سرخ نیز می شود.

روش تحقیق در این پژوهش بصورت کتابخانه ای است که با تکیه بر منابع مختلف و نتایج تحقیقات محققان در این زمینه انجام گرفته است. روند کار بستگی به داده های تاریخی در ادوار مختلف بصورت

توصیفی و تحلیلی می‌باشد و هرچه از نظر زمانی به عقب باز می‌گردیم و مدارک بسیار کمتر می‌گردد تنها اشارات پراکنده زمینه استنباط و تحلیل کلی را فراهم می‌سازد. این روند بتدریج با منابع پهلوی، سریانی، رومی، چینی، ارمنی، عربی و سپس فارسی شناخت کامل و بیشتری را میسر می‌سازد. با این حال چون اشاره به امور تجاری بسیار به ندرت اتفاق افتاده سعی شده از لابلای متون فراوان و با تکیه بر اخبار مستقیم و غیرمستقیم در این زمینه، تصویری روشن از وضع تجارت ساسانیان ارائه شود. تلاش کلی بر این است به جای توصیف تاریخی به ریشه‌یابی علل و عوامل وقایع و نتایج و پیامدهای موضوع مورد نظر در محورهای مختلف به هم پیوسته تاکید شود.

در خاتمه بر خود لازم می‌دانم از راهنمایی و رهنمودهای استاد محترم راهنما دکتر خدادادیان و استاد مشاور دکتر شعبانی که در تدوین این رساله از همکاری دریغ نورزیده‌اند کمال تشکر و سپاسگذاری داشته باشم و همچنین از دیگر اساتید دکتر جعفری، دکتر مصدق و آقای منظورالاجداد که در این زمینه همکاری داشتند قدردانی می‌کنم.

معرفی و بررسی منابع

مهمترین منابع در بررسی تاریخ تجارت ایران در زمان ساسانیان شامل منابع نوشتاری و آثار صنایع دستی ایرانیان و غیر ایرانیان مرتبط با آنها می‌شود. نوشته‌های پهلوی مقارن عصر ساسانی مأخذ عمده دیگر منابع بود که شامل سالنامه‌ها، اندرزنامه‌ها و کارنامه‌ها می‌شد و مورد استفاده مورخین رومی، ارمنی معاصر ساسانیان و مورخین دوره اسلامی فارسی نویس و عربی نویس در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا، اخلاق و سیاست قرار گرفته است. و منابع مختلف مورد استفاده را بر اساس فاصله زمانی و مکانی تقسیم می‌کنیم. نوشته‌های پهلوی علاوه بر کتیبه‌ها شامل کتب پهلوی می‌شود که بصورت اصلی (پهلوی) یا ترجمه‌های فارسی و عربی آن تاکنون باقی مانده و مهمترین و مقدم‌ترین منابع در بررسی ما هستند. پس از آن منابع تاریخ نامه‌ای چین و سفرنامه‌ها که بر شنیده‌ها و دیده‌های آنها متکی اند می‌آید و تاریخ‌های یونانی و لاتینی معاصر ساسانیان بیشتر بر پایه مشاهدات نویسندگان و شنیده‌های مستندتر استوارند. منابع سریانی و ارمنی که در بخش‌هایی از قلمرو ساسانی نگارش یافته‌اند به دنبال آنها آمده است و نکته مثبت بیشتر این منابع تقارن با دوره حکومت ساسانیان می‌باشد. منابع عربی و فارسی که پس از سقوط حکومت و با تکیه بر منابع پهلوی و روایات فاتحان عرب نوشته شده‌اند در آخرین مرحله از تقسیم‌بندی ما قرار دارند.

منابع پهلوی:

منابع پهلوی در بطن وقایع یا کمی پس از آن نگارش یافته و علاوه بر کتب، کتیبه‌ها را نیز در بر می‌گیرد که اشاره‌های مختصر ولی با ارزشی در آن به چشم می‌خورد. متون پهلوی شامل کتابها و رساله‌هایی است که بصورت مستقیم اشاره‌هایی مستند پیرامون فعالیت بازرگانی ثبت کرده‌اند. هر چند نویسندگان متعدد آنها را به گروه‌های مختلف تقسیم کرده‌اند اما این متون را بر اساس تقسیم‌بندی «وست» در سه دسته مورد بررسی قرار می‌دهیم. ۱- متون دینی زرتشتی و اوستا، که روشن‌ترین و صریح‌ترین دیدگاه دین رسمی حکومت ساسانی درباره تجارت را در خود نگه داشته است و اثر آن بر فعالیت اجتماعی، اقتصادی و تجارت مشهود بود و قوانین دینی (وندیداد) بطور رسمی فعالیت‌ها را کنترل می‌کرد. ۲- متون پهلوی در مسائل دینی شامل اندرزهای

موبدان زرتشتی و دیگر گفتارهایشان می‌شود. از جمله در ارداویرافنامه^۱، توصیف ماجرای عروج ارداویراف به آخرت، اشاره‌های مختصری درباره تخلفات بازرگانی ثبت شده‌است و همچنین در روایت پهلوی^۲، روایات داراب هرمزدیار^۳ و داستان دینیک که بصورت پرسشی و پاسخ عباراتی در این باره نقل شده که اهمیت فراوان دارند. ۳- متون پهلوی غیردینی شامل کتب حقوقی، تاریخی، جغرافیایی و غیره می‌شود و مهمترین متن پهلوی برای شناخت تجارت ایران در عصر ساسانی کتاب حقوقی ماتیکان هزار داتستان^۴ (کتاب هزار دستور) گردآوری فرخ مرد است که بصورت مجموعه‌ای از فتاوی حقوقدانان و احکام قضائی تدوین یافته و در خلال آنها مسائل مربوط به بازرگانی و برده‌داری، شرایط خرید و فروش، شرکت‌های بازرگانی و قوانین تجاری مورد مطالعه قرار گرفته است و بولسارا ضمن ترجمه این کتاب به زبان انگلیسی مقدمه‌ای با ارزش در مباحث مختلف نظیر تجارت ایرانیان، بردگان و پول و بانکداری بر آن نوشته‌است.

کتاب تاریخی «کارنامه اردشیر بابکان»^۵ برای شناخت اوضاع سیاسی ایران مقارن سلطنت اردشیر اول و سیاست حکومتی وی مهم و با ارزش است. بویژه حوزه خلیج فارس را بخوبی به تصویر کشیده‌است. رساله جغرافیایی «شهرستانهای ایرانشهر»^۶ تالیف دوره آغاز خلافت عباسیان برای تاریخ و جغرافیای تاریخی ایران باستان و شهرسازی بسیار مهم است و اطلاعاتی درباره بنیانگذاران آنها، البته مقداری آمیخته با افسانه، در آن وجود دارد.

متون دیگری که بیشتر در زمینه اصول کشورداری قابل تأمل هستند متن پهلوی آنها در دوره اسلامی به فارسی و عربی ترجمه و اصل آنها از بین رفته است. «نامه تنسر»^۷ روحانی بزرگ زرتشتی، به «جشنسف» حاکم طبرستان که ابن مقفع آنرا از زبان پهلوی به عربی و سپس ابن اسفندیار آنرا به فارسی ترجمه و در کتاب تاریخ طبرستان آورده‌است، حاوی مهمترین مباحث و نظریه‌های اجتماعی و طبقاتی عصر ساسانی می‌باشد و حکایت‌هایی از فصل‌های پهلوی کتاب «کلیله و دمنه»^۸ نیز تصویری از وضع اجتماعی اقدار جامعه از جمله

۱- ارداویرافنامه، ترجمه رحیم عقیقی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۲ چاپ دوم

۲- روایت پهلوی، ترجمه مهشید میرفخرائی، تهران، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۶

۳- هرمزدیار، داراب، روایات داراب هرمزدیار، باهتمام کمیترین موبد مانک رستم اولان و آلان، بمبئی، شانه‌العزیز، ۱۹۰۰ م (۱۳۱۸ هـ) چاپ سنگی

3 - Matikanihazar datastan, in the laws of the ancient persian as found in the matikan ehazar datastan.translated with introduction/ glossyand,index,by sohrab jamshedjee bulsara [Tehran] imperial origanization for soeil serrives Reprint of the 1937.

۵- کارنامه اردشیر بابکان، ترجمه احمد کسروی، تهران، کتابفروشی پایدار، بی‌تا.

۶- شهرستانهای ایران، ترجمه صادق هدایت، نوشته‌های فراموش شده صادق هدایت، گردآورنده مریم دانایی برومند، تهران، انتشارات نگاه ۱۳۷۶

۷- نامه تنسر، ترجمه از پهلوی به عربی ابن مقفع، از عربی به فارسی ابن اسفندیار، به سعی و کوشش مجتبی مینوی، تهران، مطبعه مجلس ۱۳۱۱

۸- کلیله و دمنه، ترجمه نصرالله بن محمد بن عبدالحمید منشی، باهتمام میرزا عبدالعظیم خان گرگانی، تهران مطبعه مجلس، بی‌تا

بازرگانان ارائه کرده است. همچنانکه کارنامه اردشیر بابکان شرح اقدامات اردشیر است. اندرزنامه اش آینه اندیشه های کشورداری وی می باشد که در آن تئوری حکومت دینی و آگاهیهای درباره وضع اجتماعی بیان شده است که اندرزنامه و دیگر سخنان پراکنده اش توسط احسان عباس تحت عنوان «عهد اردشیر»^۱ گردآوری شده است. کارنامه انوشیروان که در کتاب عربی «تجارب العمم و تعاقب الهمم»^۲ ثبت شده اقدامات و فعالیت های وی را از زبان خودش در زمینه تجارت بیان کرده است و در کتاب مختصر و موجز دیگر این عصر با عنوان «توقیعات کسری»^۳ که بصورت پرسش و پاسخ هایی بین خسرو و موبدان و دیوانیان است دیدگاه و نظرات وی درباره مسائل مختلف و اخباری از وضع بازرگانان ثبت شده است. اگر چه این کتاب در قرن پنجم ترجمه شده ولی فردوسی در شاهنامه در شعر توقیع نوشیروان از آن بهره گرفته است. در مجموع آگاهیها و اطلاعات این گروه از منابع پهلوی الاصل بسیار مختصر ولی مفید و قابل توجه و اینها معدودی از اینگونه آثار عصر ساسانی است که تاکنون از گزند حوادث مصون مانده اند.

منابع چینی

منابع و متون تاریخی برای پژوهش تجارت ایران در زمان ساسانیان کتب ملل مختلف مرتبط با ایران را نیز در بر می گیرد. متون تاریخی چینی و رومی، مقارن حکومت ساسانی، مهمترین آنها هستند. کتابهای تاریخ چین برای شناخت زوایای مبهم تاریخ ایران باستان حائز اهمیت فراوان هستند، زیرا روابط سیاسی و تجاری دوستانه چین با ایران در عهد اشکانی و ساسانی بهتر از همه در منابع آنها ثبت و ضبط شده است، بویژه آگاهیهای آنها درباره فعالیت جاده ابریشم و ملل پیرامونش بی نظیر است، خوشبختانه تاریخ نگاری چین باستان به شناخت ملل شمال شرق ساسانی کمک فراوان می کند و کمبودهای منابع رومی، عربی و فارسی بوسیله این تاریخ نامه ها و سفرنامه های چینی برطرف می شود. تاریخ نامه هر سلسله با اتکال به اسناد و مدارک رسمی، گزارش های سفرا و بازرگانان، پس از سقوط آن سلسله تدوین می شد که حاوی اطلاعات با ارزشی درباره روابط خارجه، بویژه با ایران بود، نویسندگان تاریخ نامه ها، از سلسله هان تا سلسله تانگ (۹۵۷-۶۱۸ م)، با وجود اینکه ایران را ندیده اند، اما گزارش های مفصلی در خصوص اوضاع اقتصادی و اجتماعی ایران و ممالک همجوار شرقی اش

۱ - احسان عباس (گردآورنده): عهد اردشیر، ترجمه محمدعلی امام شوشتری، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸

۲ - محمدی، محمد (پژوهنده) «رفتارنامه انوشیروان به خامه خود او» ترجمه محمدعلی امام شوشتری. دوازده مقاله تاریخی، گردآورنده بحیی شهیدی، نشریه ستاد بزرگ ارتشتاران

۳ - توقیعات کسری انوشیروان (دستورنامه کسری) ترجمه به قلم محمدجمال الدین طباطبائی زواره ای، به اهتمام حاج حسین نخجوانی، تبریز، مطبعه شفق، ۱۳۳۴

ارائه کرده‌اند. اطلاعات جغرافیایی و اقتصادی درباره ایران مباحث مشترک همه تاریخ‌نامه‌های این دوره است، و دیگر آگاهی‌های ویژه آنها به شناخت وضع اقتصادی و تجاری کمک قابل توجهی می‌کند. «تاریخ وی» و «تاریخ شمالی»^۱ به تولیدات و محصولات صنعتی و خام و «تاریخ لیانگ»^۲ به استفاده از طلا و نقره در مبادلات تجاری و مصرف ابریشم در جشن‌های عروسی اشاره کرده‌است. «تاریخ سوای»^۳ نیز اطلاعات گرانبهائی پیرامون شیوه مالیات‌گیری، رابطه با ترکها و بیزانس و سفارتهای آنان ارائه می‌دهد. «تاریخ نامه‌های تانگ»^۴ مفصل‌ترین و باارزش‌ترین گزارش‌ها درباره پایان حکومت ساسانی و ممالک و ملل شرق ایران که تحت سلطه ایران یا در ارتباط نزدیک با آن بودند، آورده‌اند. علاوه بر فهرست محصولات تولیدی به چگونگی استفاده از مشک، کالای مهم بازرگانی تبت، و حضور سفرای یزدگرد سوم (۶۳۲ - ۶۵۳ م) در دربار چین و بازرگانان آسیای میانه نظیر سفیدی‌ها، که با گاری کالا حمل می‌کردند، اشاره کرده‌اند. رابطه سیاسی و تجاری با ایران، بویژه حضور شاهزادگان ساسانی در دربار خاقان چین، آنها را موثق‌تر از دیگر منابع کرده‌است. تاریخ نامه تانگ^۵ (تانگ شو) علاوه بر ایران، گزارش‌های مفصلی درباره ماورالنهر، سگستان و وختان، زابلستان و بامیان و سیر دریا آورده که اخبارش پیرامون سفیدی‌ها، تجار بزرگ جاده ابریشم، و سازگاری آنان با حکومت‌های حاکم بر این منطقه مهم و باارزش است. علی مظاهری^۶ با جمع‌آوری این متون مختلف چینی و یونانی و رومی مربوط به تجارت ابریشم امکان پژوهش و تفحص در این زمینه را فراهم کرده‌است.

سیاحتنامه‌های مسافران و زائران بودائی، که از چین به زیارت اماکن مقدس مذهبی و زادگاه بودا در هند سفر می‌کردند، بخش مهم دیگر منابع چینی می‌باشند. آنها مسیر جاده ابریشم را تا شرق ایران همراه کاروانهای تجاری، پیموده و اوضاع آنرا توصیف کرده‌اند. آگاهی‌های آنها درباره ایران تنها به شنیده‌هایی از دیگران متکی است. برخی سیاحان زیارت را به سیاحت تبدیل کرده تا ساحل اقیانوس هند سفر کردند. فان - هیان،^۷ که گزارش مشروحی از وضعیت تجارت در سیلان ارائه داده، با کشتی به چین بازگشت. هیون - سانگ^۸ نیز در

۱ - تاریخ وی و تاریخ شمالی به نقل از تشکری، عباس: ایران بروایت چین باستان، تهران، موسسه روابط بین‌الملل ۱۳۵۶ ص ۱۲۵ - ۱۲۳

۲ - تاریخ لیانگ به نقل از همانجا ص ۱۲۷ - ۱۲۶

۳ - تاریخ سوای به نقل از همانجا ص ۱۲۹ - ۱۲۸

۴ - تاریخ تانگ قدیم و تاریخ تانگ جدید به نقل از همانجا ۱۴۰ - ۱۳۰

۵ - تاریخ تانگ (تانگ شو) به نقل از مظاهری، علی: جاده ابریشم، ترجمه ملک ناصر نوبان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۳ ج دوم

۶ - همانجا

۷ - هادی حسن: سرگذشت کشتی رانی ایرانیان، ترجمه امید اقتداری تحشیه و تعلیقات احمد اقتداری، تهران، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱

۸ - فولانورث، ف: تاریخ هند، ترجمه سیدمحمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران، نشریات کمیسیون معارف، چاپ اول ۱۳۱۶ ص ۳۶۹